

<https://doi.org/10.67471/FZXP1239>

TARİXİ MİQRASIYALARIN DİL YADDAŞI: AXISXA TÜRK FOLKLORUNUN ETNOLİNGVİSTİK VƏ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Könül Aydın

Əməkdar müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

Email: konul-aydin@mdu.edu.az

Xülasə: Təqdim olunan məqalədə 1944-cü il deportasiyasına və ardıcıl miqrasiyalara məruz qalmış Axisxa türklərinin şifahi xalq yaradıcılığı etnolingvistik və leksik aspektdən tədqiq olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi tarixi faciələrin, coğrafi yerdəyişmələrin və fərqli xalqlarla dil təmaslarının Axisxa türk folklorunun leksik qatlarında buraxdığı izləri və dil yaddaşının funksiyasını müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə xalqın dil qorunma instinkti bayatılar, atalar sözləri, ağı və deyimlər əsasında analiz edilir. Təhlillər göstərir ki, tarixi miqrasiyalar dialektin leksik tərkibində dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Axisxa türkləri, etnolingvistika, leksik qat, folklor, tarixi miqrasiya, dil yaddaşı, sürgün travması, kənar dil təsirləri.

Giriş

Dil təkcə fərdlər arasında ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də onu daşıyan etnosun tarixi keçmişini, mədəniyyətini və kollektiv yaddaşını nəsildən-nəslə ötürən canlı bir fenomendir. Etnosun formalaşma tarixi, keçdiyi coğrafi marşrutlar və məruz qaldığı tarixi miqrasiyalar onun dilinin leksik tərkibində dərin izlər qoyur. Bu mənada, dilçilik və antropologiyanın kəsişməsində yer alan etnolingvistik elmi xalqların tarixi müqəddəratını dil kodları vasitəsilə oxumağa imkan verir. Tarixi miqrasiyaların və geosiyasi sarsıntıların dil yaddaşındakı inikasını araşdırmaq baxımından Axisxa türklərinin dili və şifahi xalq ədəbiyyatı unikal bir tədqiqat materialıdır. Tarixən geostrateji mövqeyi və fərqli sivilizasiyaların kəsişmə nöqtəsində yerləşməsi ilə seçilən Axisxa bölgəsinin yerli sakinləri olan Axisxa türkləri, XX əsrin ortalarında kütləvi repressiya siyasətinin hədəfinə çevrilərək dövrün ən ağır etnik və sosiomədəni sarsıntılardan birini yaşamışlar. 14 noyabr 1944-cü ildə sovet rejiminin qərarı ilə öz doğma yurdlarından Mərkəzi Asiyaın müxtəlif bölgələrinə sürgün edilən bu etnik qrup, sonrakı onilliklərdə də dağınıq həyat təzi sürməyə məcbur edilmişdir. Belə bir amansız tarixi kontekstdə folklor—xüsusilə bayatılar, atalar sözləri, ağılar və deyimlər—Axisxa türkləri üçün sadəcə bədii yaradıcılıq sahəsi olmamış, həm də assimilyasiyadan qorunmağın, etnik kimliyi və ana dilini yaşatmağın əsas alətinə (etnolingvistik qalxana) çevrilmişdir. Təqdim olunan məqalədə Axisxa türk folklorunun leksik-semantik mənzərəsi tarixi miqrasiyalar fonunda araşdırılır. Tədqiqatın aktuallığı məcburi miqrasiya amilinin, digər xalqlarla (gürcü, rus, özbək və s.) dil təmaslarının folklor mətnlərində necə leksikləşdiyini və bu dildaxili dəyişikliklərin etnolingvistik yaddaşda hansı funksiyaları daşıdığını müəyyənləşdirmək zərurəti ilə şərtlənir.

Axisxa türk dialektinin tarixi-leksik qatları

Axisxa türk dialektinin leksik tərkibi fərqli tarixi dövrlərdə əraziyə köç edən türk boylarının dil xüsusiyyətlərini və coğrafi qonşuluq münasibətlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir struktura malikdir. Bu strukturun dərinədən öyrənilməsi xalqın şifahi yaradıcılığında kök salmış spesifik sözlərin təsnifatını tələb edir. Bu dil Qafqazda və Orta Asiyada əsas funksiyaları yerinə yetirməmiş, ancaq kommunikativ və təsərrüfatla bağlı mövqeyini qoruyub saxlamışdır. [1, 118] Dialektin

leksikasını iki əsas qat üzrə qruplaşdırmaq mümkündür: *qədim türk mənşəli elementlər və regional təmaslar nəticəsində daxil olmuş yad sözlər*.

Qədim türk (Oğuz-Qıpçaq) layı və dialektoloji əsaslar: Axısxa bölgəsi tarixən həm oğuz, həm də qıpçaq boylarının dialekt xüsusiyyətlərinin qovuşduğu yaradıcı bir mühit olmuşdur. XI-XII əsrlərdə gürcü çarlığı tərəfindən sərhədləri qorumaq məqsədilə bölgəyə yerləşdirilən qıpçaq qrupları və sonradan Osmanlı fəthi ilə möhkəmlənən oğuz ünsürləri dildə unikal sintez yaradıb. Bu tarixi keçid məqaləmizin predmeti olan folklor mətnlərində özünü aydın göstərir. [5, 17] Müasir Azərbaycan və ya Türkiyə ədəbi dilində aktiv işlənməyən, arxaikləşən bəzi sözlər Axısxa xalq yaradıcılığında hələ də canlıdır. Məsələn, ailə və nəsil bütövlüyünü ifadə edən "uşax", anaya müraciətlə deyilən "aba", böyük qardaşı simvolizə edən "ebiş" kimi leksik vahidlər birbaşa qədim xalq təfəkkürünün və ailə institutunun köklərini göstərir. Nağıl və atalar sözlərində bu qədim sözlərin qorunması xalqın köçlər zamanı öz tarixi kimliyini dildə qorumaq instinktindən xəbər verir. [3, 68]

Regional təmaslar və ya gürcü dili ilə leksik mübadilə: Axısxa türklərinin 1944-cü ilə qədərki həyatı gürcü xalqı və mədəniyyəti ilə sıx coğrafi və iqtisadi təmasda keçmişdir. Bu əsrlik birgəyaşayış dialektin leksik sferasında silinməz izlər qoyub. Lakin diqqətçəkən məqam odur ki, gürcü dili ilə baş verən leksik integrasiya dilin qrammatik strukturuna deyil, yalnız məişət, kulinariya və gündəlik kənd təsərrüfatı leksikasına nüfuz etmişdir. Məsələn, ənənəvi gürcü çörəyini ifadə edən "şoti", lobyə mənasında işlənən "paxala" kimi sözlər dialektin təbii elementinə çevrilərək məişət nağıllarında və lətifələrdə yer alıb. Etnolinqvistik baxımdan bu leksik vahidlər miqrasiyadan əvvəlki dinc dövrün, regional harmoniya və ortaq təsərrüfat həyatının dil yaddaşındakı rəmzləri kimi diqqət çəkir.

Cədvəl 1. *Axısxa türk folklorunun leksik təbəqələrinin tarixi-etnolinqvistik təsnifatı*

Leksik qatın adı	Tarixi-geosiyasi fonu	Spesifik funksiyası	Folklor janrlarında əksi
Qədim türk (Oğuz-Qıpçaq) qatı	XI-XII əsrlər regional miqrasiyalar və Osmanlı dövrü	Etnik kimliyin, qədim xalq təfəkkürünün və arxaizmlərin dildə qorunması	Atalar sözləri və nağıllar ("Uşax görməmiş ev xarabadır...", aba, ebiş)
Regional təmas (gürcü dili) qatı	1944-cü ilə qədərki coğrafi qonşuluq və ortaq məişət	Kənd təsərrüfatı, kulinariya və gündəlik harmoniya yaddaşı	Məişət nağılları və inanclar (Şoti çörəyi, paxala)
Sosial-siyasi inzibati leksika	1944-cü il məcburi deportasiyası və komendant rejimi	Siyasi sarsıntıların, kollektiv travmanın dil kodları ilə simvollaşması	Ağlar və xalq mahnıları ("Biz mindik qara vaqona...", komendant, Stalin)
Toponimik leksika	Sürgün sonrası dağıntıq diaspor dövrü	İtirilmiş vətən şüurunun və hüquqi-tarixi yaddaşın qorunması	Bayatılar və lirik qoşmalar (Axısxa, düz, yurt, Kür, Adıgün)

1944-cü il deportasiyasının etnolinqvistik nəticələri: kollektiv yaddaş və sosial-siyasi, inzibati leksika

Dil və mədəniyyət kontekstində kollektiv yaddaş zədələri, xüsusilə məcburi deportasiya və sürgünlər dilin leksik strukturunda kəskin və silinməz izlər qoyan ən güclü amillərdən biri hesab olunur. 14 noyabr 1944-cü ildə Axısxa türklərinin məruz qaldığı qəfil və amansız sürgün xalqın təkcə

coğrafi məkanını deyil, həm də onun şifahi xalq yaradıcılığının leksik bazasını kökündən dəyişdirmişdir. [4, 233]

*“ Vətən deyib ağladım,
Yürəgimi dağladım,
Dedilər yol açılır,
Ümidə bel bağladım.”*

Bu tarixi fəlakətdən sonra yaranan folklor nümunələrində—xüsusilə ağılarda, xalq mahnılarında və xatirə xarakterli rəvayətlərdə—“travmatik dil” yaddaşı formalaşmışdır. Dövrün folklorunda mühüm bir etnolingvistik proses özünü göstərir. Sovet inzibati-texniki terminləri sürətlə leksikləşərək xalq yaradıcılığına nüfuz edir. Adətən lirik və bədii mətnlərə daxil olması çətin sayılan bu ifadələr artıq folklorun ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Sürgünün canlı və dəhşətli şahidi olan və rus dilindən daxil olan **"vaqon"** (вагон), hərbi nəzarət rejimini ifadə edən **"komendant"** (комендант) və repressiya məkanını göstərən **"Sibir"** (Сибирь) kimi sözlər Axısxa türkünün dil yaddaşında neytral anlayış olmaqdan çıxmış, birbaşa "fəlakət, ölüm, əsarət və ayrılıq" metaforalarına çevrilmişdir. Məsələn, sürgün fəlakətini yaşadan lirik mətnə deyilir:

*“Biz bindik kara vagona,
Göz yaşımız döndü kana.
Bizi bura sürgün eden, Stalin,
Nasi kıydun bunca cana?”*

Etnolingvistik aspektdən bu folklor nümunəsi sübut edir ki, xalq başına gələn tarixi qəddarlığı və onun icraçılarını dildə bir fəlakət simvolu kimi kodlaşdırmışdır. Rus mənşəli və sovet leksikası bədii təfəkkürə yad bir element kimi deyil, yaşanan real tarixin dili daxilədən sarsıtmasının və yenidən formalaşdırmasının nəticəsi kimi daxil olmuşdur. [1, 316] Xüsusi yaşayış rejimi şəraitində fərqli mədəni mühitlərdə sıxışdırılan Axısxa türkləri üçün ana dilində yazıb-yaratmaq və bu yad sözləri öz daxili şivələrinə uyğunlaşdıraraq folklorə köçürmək, həm də assimilyasiyaya qarşı kollektiv bir müqavimət və dil qorunma instinkti daşımışdır.

Bayatıda yer alan 'qara vaqon' və 'Stalin' leksik vahidləri birbaşa 1944-cü il noyabr deportasiyasının real tarixi fakturasını və marşrutunu əks etdirir. Azərbaycan folklorunun ənənəvi lirik strukturundan fərqli olaraq, Axısxa sürgün folklorunda texniki-inzibati terminlərin bu dərəcədə poetikləşməsi və 'bunca cana' kimi spesifik dialektal ifadələrin işlənməsi mətnin məhz bu xalqa məxsus areal daxilində yarandığını elmi şəkildə təsdiqləyir. Bu dörtlükdə 'göz yaşının qana dönməsi' ekspressiv idiomu vasitəsilə fərdlərin çəkdiyi izzətsizlik kütləvi mənəvi zədə səviyyəsinə qaldırılır, 'Stalin' xüsusi ismi isə dildə bilavasitə 'əsarət və cəza' müstəvisində leksikləşərək kollektiv travmanın linqvo-poetik daşıyıcısına çevrilir.

Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi, sözügedən folklor nümunəsində işlənən əsas leksik vahidlər öz ilkin mənalarından uzaqlaşaraq, Axısxa türklərinin kollektiv yaddaşında dərin emosional-ekspressiv mənalar kəsb etmişdir:

Cədvəl 2.

Leksik vahid	Neytral məna	Axısxa türkünün dil yaddaşındakı etnolingvistik məna
Vaqon	Qatara qoşulan, sərnəşin və ya yük daşımaq üçün nəzərdə tutulmuş nəqliyyat vasitəsi.	Ölüm, tabut, naməlumluq və ayrılıq məkanı. İnsanların sıxlıqla doldurulduğu, sanitar şəraiti olmayan, sürgünün canlı şahidi və fəlakət aləti.

Qara	Spektrdə işığın olmamasını, ən tünd rəngi bildirən vizual təyinedici.	Matəm, fəlakət, müsibət və sonluq simvolu. Burada rəng göstəricisi olmaqdan çıxıb, vaqonun daşdığı məşum taleyi və faciəni ifadə edən qiymətləndirici leksik vahiddir.
Sürgün	Cəza olaraq bir şəxsin və ya qrupun müəyyən olunmuş yerə məcburi göndərilməsi.	Kütləvi soyqırım, vətənsizlik, kökündən qopardılma və tarixi travma. Sadəcə məkan dəyişikliyi deyil, nəslin və mədəniyyətin məhvinə yönəlmiş inzibati dəhşət.
Can	İnsan və ya heyvan orqanizminin həyat fəaliyyəti, ruh, bioloji varlıq.	Məsum insan həyatı, soydaş, doğma qan. Dördlükdə "bunca cana" şəklində işlənərək kütləvi itkilərin, günahsız qurbanların dəyərini və çəkilən əzabın miqyasını qabardır.

Geosiyasi sarsıntılar və coğrafi yerdəyişmələrin folklor mətnlərində tarixi-etnolinqvistik inikası

Şifahi xalq yaradıcılığı etnosun tarixən keçdiyi yolları, geosiyasi sarsıntıları və daxili dünyasını təcəssüm etdirən ən mühüm etnomədəni mənbədir. Axısxa türklərinin dağınıq məskunlaşma coğrafiyası və tarixi müqəddəratı onların folklor janrlarının həm strukturunda, həm də leksik-semantik sistemində həlledici rol oynamışdır. [2, 405] Professor Asif Hacılinın da qeyd etdiyi kimi, Axısxa türk mədəniyyəti Türkiyə və Azərbaycan mühiti arasında keçid mövqeyində duran, unikal etnoqrafik regional çalarlara malik canlı bir xəzinədir. Toponimlər etnolinqvistika elmində sadəcə coğrafi məkan göstəricisi deyil, xalqın müəyyən əraziyə tarixi sahibliyini sənədləşdirən hüquqi dil kodlarıdır. Axısxa folklorunun dominant janrını təşkil edən və xalq arasında geniş yayılan bayatılarda itirilmiş doğma yurdun coğrafi relyefi, dağları, çayları və rayon adları sıx şəkildə leksikləşmişdir. Sürgündən sonra yaranan lirik mətnlərdə bu adlar kollektiv poetik yaddaş vasitəsilə qorunmuşdur. Məsələn:

*“Ahısxa bir düzündə,
Sürməsi var gözündə.
Bizi yurdumuzdan eyliyenin,
İman yokdur dininde.”*

Bu bayatıda işlənən "düz" (vadi, ovalıq) və "yurd" sözləri xalqın oturaq təsərrüfat təfəkkürünü və torpağa bağlılığını nümayiş etdirir. Axısxa sözü isə leksik səviyyədə artıq konkret inzibati şəhər çərçivəsindən çıxaraq, ümumtürk təfəkküründəki "itirilmiş cənnət" və "etnik mənsubiyyət" anlayışına çevrilmişdir. Dil yaddaşı coğrafi adları folklor daxilində qorumaqla xalqın şüuraltında tarixi vətənə qayıdış ideyasını canlı saxlamışdır.

Atalar sözləri və frazeoloji vahidlər xalqın fəlsəfi dünyagörüşünü, etik normalarını və məişət qaydalarını əks etdirən ən mühafizəkar dil qatıdır. Axısxa türklərinin atalar sözlərində ailə bütövlüyü, yad mühitdə assimilyasiya olunmamaq və çətinliklərə qarşı birgə müqavimət instinkti qədim leksik laylar vasitəsilə kodlaşdırılmışdır. Dialektin xüsusiyyətlərini və xalq fəlsəfəsini qoruyan bu nümunələr etnolinqvistik baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir: “Uşax görməmiş ev xarabadır, uşaxlı ev şivandır.”, “Ağlamayinen gülmağ baci-qardaşdır.”; “El sözünə uyan evini tez yıhar.”

Birinci nümunədə işlənən "uşax" sözü arxaik türk dilindəki semantikasını qoruyaraq "kiçik yaşlı uşaq" deyil, "nəsil, övladlar, ailənin davamçıları" mənasını daşıyır. Bir çox miqrasiyalar zamanı ailə fərdlərinin dağınıq düşməsi və itkilər verməsi fonunda bu atalar sözü etnolinqvistik baxımdan ailə institutunun çətinliklərini (şivan/səs-küy), lakin eyni zamanda ailəsizliyin gətirdiyi tam yox olma fəlakətini (xarabalıq) nəsilərə aşılıyır. İkinci nümunədəki "Ağlamayinen" (ağlamaq ilə) və "gülmağ"

(gülmək) fellərinin fonetik quruluşu Şərqi Anadolu dialekt qrupunun spesifik morfoloji və fonetik arxitekturasını bu günə qədər daşdığını göstərir. Üçüncü nümunədə yer alan "el sözü" ifadəsi isə yad və təhlükəli xarici mühitdən gələn təsirləri simvolizə edir və etnosun daxili bütövlüyünü qorumaq üçün unikal bir dil formulu kimi çıxış edir.

Beləliklə, leksik vahidlər folklorunda etnik qrupun həyatda qalma strategiyasının mənəvi əsasını təşkil edir.

Nəticə

"Tarixi miqrasiyaların dil yaddaşı: Axısxa türk folklorunun etnolinqvistik və leksik xüsusiyyətləri" mövzusunda aparılan bu tədqiqat göstərir ki, Axısxa türklərinin dili və şifahi xalq yaradıcılığı onların çoxşaxəli və sarsıntılı tarixlərinin canlı güzgüsüdür. Aparılan etnolinqvistik və leksik təhlillər əsasında aşağıdakı elmi nəticələrə gəlinmişdir:

1. Axısxa türk folklorunda qorunub saxlanmış arxaik Oğuz-Qıpçaq elementləri xalqın qədim mənşəyini və etnik köklərini nəsil-dən-nəslə ötürən mühafizəkar dil kodları funksiyasını yerinə yetirir.
2. 1944-cü il məcburi deportasiyası dildə struktur dəyişikliyinə səbəb olmasa da, folklorun leksik sferasında dərin izlər qoymuşdur. Rus dilindən və sovet inzibati sistemindən daxil olan terminlər lirik mətnlərdə neytral mənasını itirərək kollektiv yaddaşa tarixi faciənin simvolik metaforalarına çevrilmişdir.
3. Sürgün sonrası dağınıq məskunlaşma coğrafiyasında Axısxa bayatılarında qorunan toponimlər sadəcə coğrafi məkan göstəricisi deyil, etnik kimliyi və tarixi vətən şüurunu qoruyan etnolinqvistik qalxan rolunu oynamışdır.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, Axısxa türk folklorunun leksikası tarixi proseslərin təsiri ilə zənginləşmiş və dəyişmişdir. Lakin bütün köçlərə və kənar dil təmaslarına baxmayaraq, folklor mətnləri xalqın öz unikal etnik mənsubiyyətini itirməməsi üçün ən etibarlı dil yaddaşı xəzinəsi kimi çıxış etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Kazımov İ.B. Axısqa türkləri: dil, tarix və folklor. Bakı. Elm və təhsil. 2012. 490 s.
2. Hacı A.A. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi. İstanbul. 2009. 584. s
3. Piriye A.H. Atalardan qalan xəzinə. Ankara. 2017. 436 s.
4. Əhmədov T. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı. 1997. 312 s.
5. Piriye S.A. Axısqa türkləri Azərbaycanda: tarixi, sosial-mədəni həyatı. Bakı. 2005. 264 s.
6. Erzincan Universiteti. Uluslararası Ahıska türkləri sempozyumu. 2017.

Language memory of historical migrations: ethnolinguistic and lexical features of Akhishkha Turkic folklore

K.Aydin

Honored teacher

Mingachevir State University

doctoral student of Nasimi Institute of Linguistics

Abstract: The presented article studies the oral folk art of Akhishkha turks, who were subjected to the deportation of 1944 and successive migrations, from an ethnolinguistic and lexical aspect. The main purpose of the study is to determine the traces left by historical tragedies, geographical displacements and language contacts with different peoples in the lexical layers of Akhishkha turkic folklore and the function of language memory. The article analyzes the language preservation instinct

of the people on the basis of bayati, proverbs, laments and idioms. The analyses show that historical migrations have caused profound qualitative changes in the lexical composition of the dialect.

Keywords: Axiskha turks, ethnolinguistics, lexical layer, folklore, historical migration, language memory, exile trauma, foreign language influences.

Языковая память исторических миграций: этнолингвистические и лексические особенности ахискского тюркского фольклора

К. Айдын

Заслуженный преподаватель
Мингечевирский государственный университет
докторант Института лингвистики им. Насими

Аннотация: В данной статье рассматривается устное народное искусство ахискских турков, подвергшихся депортации 1944 года и последующим миграциям, с этнолингвистической и лексической точек зрения. Основная цель исследования – определить следы, оставленные историческими трагедиями, географическими перемещениями и языковыми контактами с различными народами в лексических слоях ахискского тюркского фольклора, и функцию языковой памяти. В статье анализируется инстинкт сохранения языка у народа на основе баяти, пословиц, плачей и идиом. Анализ показывает, что исторические миграции вызвали глубокие качественные изменения в лексическом составе диалекта.

Ключевые слова: аксисхские турки, этнолингвистика, лексический слой, фольклор, историческая миграция, языковая память, травма изгнания, влияние иностранного языка.